

Uz 70. obljetnicu zadarskog javnog zdravstva

Mirko Jamnicki Dojmi

Medicinska škola Ante Kuzmanića, Zadar

Ako pojam javnoga zdravstva *grosso modo* podrazumijeva široku akciju pojedinog društva u „servisiranju“ zdravlja naroda, onda je ono, na prvom mjestu, ovisno o unutarnjem ustroju toga društva. Zadar je u svojoj slojevitoj povijesti imao i uzleta i hipostaza, a za ovih drugih, u stanovitom je smislu bio više ili manje hendikepiran u svom razvoju, pa tako i u zaštiti zdravlja. Ovdje ću se najprije osvrnuti na neke povijesne čimbenike u razvoju socijalne medicine i javnoga zdravstva, a zatim i na okolnosti razvoja suvremenog javnog zdravstva u Zadru.

1. Kratki osvrt na razvoj socijalne medicine i javnoga zdravstva

Klice javnozdravstvenih ideja začete još u najstarijim kulturama, kao i u doba hipokratovske i rimske medicine, osnažene u stoljećima što su slijedila nakon higijenski zapuštenog Srednjeg vijeka, radikaliziraju se tek s pojavom industrijske revolucije. Najvažniji poticaj za napredak socijalne medicine i javnoga zdravstva u 19. stoljeću bio je galopirajući razvitak industrije, nagli rast gradova i njihova prenapučenost, uz krajnje bijedne sanitarno-higijenske i ekonomske uvjete u kojima su živjeli radnici sa svojim obiteljima. Dickensov „Coketown“ („Ugljeni grad“) metafora je nove paradigme životnih okolnosti iskrsljih pojavom industrijske revolucije. U *Mumfordovu* epohalnom djelu „Grad u historiji“ nalazimo sjajne opise tog socijalno-ekološkog užasa. Jeftina radna snaga stanovala je u pretrpanim stambenim zgradama bez najelementarnijih higijenskih uvjeta (često jedna obitelj u jednoj sobi, a na jednom krevetu i po 8 osoba), locirana u najzagađenijim dijelovima grada - industrijskim getima. Masovna tvornička proizvodnja pretvorila je industrijske gradove u "mračne košnice koje su zujale, klopotale, škripale, dimile se 12 do 14 sati dnevno, ponekad dan i noć. Radni dan industrijskog radnika postao je otprilike isto što i radni dan kažnjenika koji su za kaznu ropski radili u rudniku". Razaranja koja su u život unijeli rudnik i željeznica (aerozagađenje, buka, brda pepela, željeza i šljake) i duboke brazgotine koje su nanijeli krajoliku, bilo je prvo ozbiljno narušavanje ekološke ravnoteže. Tvornica postaje okosnicom egzistencije. Proizvoditi što više i po svaku cijenu glavnim je geslom bestidnog utilitarizma, sve ostalo potčinjeno je tomu: vodoopskrba i druge komunalno-infrastrukturne građevine, organizacija uprave i sanitarnih organa, bolnice, škole i dr. Rijeke u gradovima pretvaraju se u kanale otpadnih tvari, tekuća smetlišta. Rad ljudi i djece odvija se u prljavim neestetskim prostorijama bez osnovnih tehničkih mjera za zaštitu radnika; to je poluizgladnjela radna snaga, a stopa smrtnosti djece zastrašujuće je visoka. U industrijskim četvrtima "ugljenog grada" nicala je rasa defektnih ljudi i bujala socijalnomedicinska patologija: rahitis, tbc, kožne i spolne bolesti, zarazne, profesionalne bolesti i dr. "Slumovi, poluslumovi i superslumovi - dotle je dovela evolucija gradova" (*Patrick Geddes*).

U novonastalim okolnostima, kao reakcija na neljudske sanitarno-higijenske životne i radne uvjete u kojima su tavorili široki slojevi ne samo gradskog stanovništva, uslijedila je higijenska revolucija. Kult čistoće koji se nadovezuje na nizozemske gradove 17. stoljeća (obilje vode, veliki prozori na kućama, popločani podovi, njega tijela, osobna i opća higijena) lagano se budi, a napredak znanosti s pojavom istaknutih znanstvenika i humanista poput Clauda Bernarda, Johannes Müllera, Johanna Petera Franka, Rudolfa Virchowa, Louisa Pasteura, Roberta Kocha, Maxa Pettenkofera, Josepha Listera, Alfreda Grotjahna, Florence Nighthingale i dr., dovodi do velikih promjena. Organiziraju se snažnije i svrsishodnije

municipalne uprave s organima koji provode i nadzor nad sanitarno-higijenskim uvjetima življenja (sanitarna inspekcija), a kao rezultat promicanja preventive, nakon 70.-tih godina 19. stoljeća dolazi do osjetnog pada stope smrtnosti djece.

Sanitarni uređaji, poznati još u sumerskim i kretskim palačama kao i patricijskim domovima staroga Rima, sada su prvi put postali dostupni stanovništvu gradova diljem svijeta. Rad velikih reformatora higijene oslobodio je urbani život nekih najtežih užasa i zala. Nove higijenske ideale iznosi dr. *Benjamin Ward Richardson* u svojoj novoj Utopiji, knjizi *Hygieia* ili grad zdravlja.

Medicinske spoznaje u 19. stoljeću napravile su golem skok. Došlo je do modernih prirodoznanstvenih otkrića, osobito na području fiziologije, patologije i mikrobiologije, a sve to upućivalo je na nužnu potrebu mijenjanja dotadašnjeg koncepta zdravstvene zaštite i skrbi stanovništva. Na pomolu je novo vrijeme: promjena zdravstvene paradigme.

Prvi moderni socijalni i javnozdravstveni reformatori bili su londonski liječnik *Thomas Southwood Smith* (1788-1861) i engleski pravnik *Edwin Chadwick* (1800–1890). Smith je bio znanstveni utemeljitelj engleske socijalne i preventivne medicine, a njegovo djelo „Filozofija zdravlja“ predstavljalo je važan prinos znanosti o narodnom zdravlju. Chadwick, po struci pravnik i socijalni djelatnik, propagirao je niz preventivnih i socijalno-zdravstvenih mjera za poboljšanje radnih i životnih uvjeta radništva i njihovih obitelji. Nakon svestranog istraživanja, godine 1842., podnio je britanskom parlamentu *Izješće o zdravstvenom stanju radnog naroda Velike Britanije* u kojemu je plastično ocrtao najvažnije čimbenike za promicanje narodnoga zdravlja. Njegovo *Izješće* uvelike je utjecalo na odluku javnih vlasti da se poprave zdravstvene prilike u gradovima, a nekoliko godina nakon toga ustanovljen je i prvi *Zdravstveni ured* u Londonu. Pod utjecajem tog *Izješća*, u Engleskoj je, godine 1848., donesen prvi *Zakon o javnom zdravstvu* („Public Health Act“), a 1856., održan prvi tečaj javnog zdravstva. Bio je to početak rađanja nove struke koja se temeljila na metodološkom napretku u promatranju bolesti populacije. Pojam javnoga zdravstva */public health/* priskrbljuje si tako puni legitimitet i uskoro se širi po cijelom svijetu.

2. Štamparova vizija nove preventive

Novim pogledima na organizaciju zdravstvene službe i socijalizaciju liječničkog zvanja početkom 20. stoljeća javlja se u nas dr. Andrija Štampar. Razbijajući *sakralnu kategoriju nepromjenjivosti* medicinskog ceha Štampar bitno pomiče granice preventivne medicine i javnoga zdravstva. To je vrijeme kada u našoj zemlji (tada Kraljevina SHS), izvanbolničkih ustanova u današnjem smislu gotovo i nije bilo. Doba je to iznimno niske prosvijećenosti širokih narodnih slojeva, vladavine niza zaraznih bolesti, pa i onih što poprimaju značenje socijalnih bolesti: malarije, pjegavca, endemskog sifilisa, trahoma, tuberkuloze, alkoholizma. Opća i specifična smrtnost, kao i katastrofalna smrtnost dojenčadi, u cijeloj je zemlji bila daleko iznad europskog prosjeka, a morbiditet školske mladeži pružao je zabrinjavajuću perspektivu za radni kapacitet budućih naraštaja. Zdravstvena zaštita radnika ni teoretski nije postojala.

Ohrabren poveljom *Lige naroda* i *Rockefellerovom fundacijom* kao važnim čimbenicima u promicanju međunarodnih djelatnosti na poboljšanju javnozdravstvenih prilika, Štampar smjelo zacrtava bitne pomake u socijalizaciji i organizaciji zdravstvene službe, radeći na uspostavi *jedinstva medicine* (preventivne, kurativne i socijalne). Da bi se takvo što ostvarilo trebalo je u praksi implementirati nove ideje u reorganizaciji zdravstvene službe utemeljene na načelima javnoga zdravstva. To je iziskivalo otvaranje i podizanje javnozdravstvenih ustanova u kojima će se odvijati zdravstvena djelatnost na novim načelima. Kao profesor higijene i socijalne medicine Štampar je bio učitelj čitavoj legiji vrijednih pojedinaca koji su već kao studenti medicine, pokazali dovoljno afiniteta i senzibilnosti za socijalnu stranu

medicinske problematike te su, poput pravih zdravstvenih prozelita širili i u život provodili njegove ideje.

Golemom agilnošću provodi Štampar svoje zamisli u djelo. Podiže gustu mrežu zdravstvenih ustanova preventivnog karaktera. Stožerne preventivne ustanove glavnih pokrajinskih gradova bili su higijenski zavodi kao središta administracije i znanstvenog rada, a domovi zdravlja predstavljali su njihove "isturene jedinice", stručno i administrativno podređene zavodima. Sve dotadašnje, više-manje samostalne ustanove, ulaze u sklop domova narodnog zdravlja, bilo kao njihovi odjeli ili kao zasebne jedinice, navlastito u mjestima izvan sjedišta domova zdravlja: antimalarične stanice, venerične ambulante, antitrahomske stanice itd., već prema tome gdje su prilike zahtijevale njihovo otvaranje. U djelokrug rada domova zdravlja pripada sva higijensko-epidemiološka djelatnost, poput sanacije terena, opskrbe stanovništva pitkom vodom, zdravstveni odgoj pučanstva i dr. Ovako organizirana zdravstvena služba polučila je dotad neviđen rezultat. Po glasovitom načelu iz dekaloga Štamparove zdravstvene ideologije da, naime, liječnik treba tražiti bolesnika, a ne bolesnik liječnika, mnoštvo ljudi prolazilo je kroz ambulante i dispanzere, a onima kod kojih bi se otkrila bolest pružao se adekvatan terapijski tretman. Tako je postignut najviši cilj: objedinjavanje preventivne i kurativne medicine, a zdravlje se više nije moralo skupovati. Velika većina današnjih županijskih zavoda za javno zdravstvo zapravo su bivši Štamparovi higijenski zavodi. Ostvaruje se njegova vizija: od individualne zdravstvene skrbi, od sporadičnih akcija na zaštiti zdravlja, on je ostvario sustavnu zdravstvenu zaštitu temeljenu na preventivi kao najsvrsishodnijem početku. U periodu od samo 10 godina razvio je Štampar sustav profilaktičko-preventivne infrastrukture koja je svoje djelatnosti temeljila na 538 samostalnih zdravstvenih ustanova. Kojom brzinom i predanošću se radilo najbolje govori članak *Pet godina socijalno-medicinskog rada u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1920-1925* u kojem se, između čitava niza začudnih brojka na polju socijalno-medicinskog rada, navodi da je u tom periodu osnovano čak 250 socijalno-medicinskih ustanova! Andrija Štampar bio je novi tip medicinara koji je prioritet davao liječenju ljudskih zajednica, a ne individualnoj terapiji!

3. Zadarski usud propuštenih prilika i naknadno javnozdravstveno „osviještenje“

Rapallskim ugovorom, Zadar je od 1920., pa skoro do konca Drugog svjetskog rata pripao Kraljevini Italiji i egzistirao kao svojevrsna enklava fašističke Italije. U takvom povijesnom kontekstu, za toga nesretnog rapallskog intermezza, koji se zario poput golemog klina i odcijepio ga za više od dva desetljeća od matice zemlje, Zadar ni u kojem pogledu nije mogao slijediti sudbinu ostalih gradova (tada Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije).

Ekskorporiran je tako i iz zamaha naprednih javnozdravstvenih ideja što ih je inaugurirao dr. Andrija Štampar. Naime, upravo to je vremenski odsječak u kojem Štampar, uz pomoć Rockefellerove fundacije, diljem tadašnje države – od Slovenije do Dalmacije, od Makedonije do Srbije, od Bosne i Hercegovine do Vojvodine, podiže imponozantan broj ustanova za provođenje higijensko-profilaktičkih mjera i promicanje javnoga zdravstva. Izglobljenost Zadra iz matice zemlje ujedno znači i „propuštanje“ prave prigode da se uklopi u štamparovsku viziju socijalizacije medicine i bitku za napredna strujanja u preventivnoj zdravstvenoj djelatnosti. Zadar bi zasigurno bio slijedio sudbinu drugih hrvatskih gradova u ustroju javnozdravstvenih ustanova – u okviru golemog javnozdravstvenog prevrata kojeg je vizionarski pokrenuo iznimno energični Štampar, u to vrijeme već zapravo svjetski leader socijalne medicine (koji je, po mišljenju ovog autora, uz osnivanje prve institucije karantene na svijetu u Dubrovniku, 27. srpnja 1377., najvažniji hrvatski „izvozni svjetski artikl“ na području preventivne medicine!). Gore navedena konstatacija kako „velika većina današnjih

županijskih zavoda za javno zdravstvo zapravo su bivši Štamparovi higijenski zavodi“, dakako, ne odnosi se na Zadar.

Stoga je, dakle, razvojni put modernog zadarskog javnog zdravstva specifičan upravo po tom njegovom povijesnom usudu. Pogledajmo dakle kako se ideja suvremene socijalizacije medicine i javnoga zdravstva razvijala i realizirala u Zadru.

4. Počeci modernog javnog zdravstva u Zadru

Ne može se reći kako učinkovite primjene javnozdravstvenih mjera u Zadru nije bilo i daleko ranije – ona datira, primjerice, još iz doba dobro uređene rimske municipalne uprave, a nastavlja se, s manjim i većim probojima, stoljećima poslije. Javno zdravstvena nastojanja nisu dakle tekovina samo našeg vremena, no ovdje ćemo se fokusirati na zadarsku javnozdravstvenu djelatnost koja se ostvarivala u kompleksnom kontekstu-ozračju naših dana – od konca Drugog svjetskog rata do danas.

Razvidna je etapna dinamika razvoja moderne javnozdravstvene djelatnosti u Zadru. Od povijesnih okolnosti, začetaka, rasta i stanovite raspršenosti, sve do prerastanja u samostalnu instituciju, najprije pod imenom Zavoda za zdravstvenu zaštitu (1984.), a potom (1994.) pod imenom Zavoda za javno zdravstvo, pod kojom figurira i danas. Odvajajući se napokon od glomazne institucije zadarske bolnice, točnije Medicinskog centra Zadar – kao dijete od matere - do svog potpunog osamostaljenja (1984.), Zavod u svom radu i programu napokon usustavljuje eminentno javnozdravstvenu djelatnost podijeljenu ponajprije na tri velika područja: socijalnu medicinu, epidemiologiju i zdravstvenu ekologiju, ali u širokom dijapazonu svojih aktivnosti ostaje u živoj (i životnoj) povezanosti sa zdravstvenim i drugim društvenim i privrednim institucijama i udrugama s kojima nužno surađuje.

Tako se do nastanka i poslije nastanka Zavoda za javno zdravstvo, ustroju njegovih organizacijskih jedinica i, riječima autora nedavno tiskane monografije: „s aspekta njegovih djelatnosti prožetih sa stvarnošću sredine u kojoj je djelovao, neovisno o tome kako se točno zvao i koje je više ustrojbene jedinice bio dijelom“, u vremenskom rasponu od posljednjih sedam desetljeća, sustavno ulančava jedinstvena priča o vjerodostojnom hodu preventivnog medicinskog djelovanja u zaštiti narodnog zdravlja u Zadru i njegovu širem području.

Ovdje ćemo navesti glavne postaje tog razvoja. Postaje koje se protežu zapravo od 1944. do 1984. godine. Na početku puta stoji *Kemijsko-bakteriološki laboratorij* (HBL, 1944.), koji prerasta u *Sanitarno-epidemiološku stanicu* (SES, 1945., a ovaj se 1948., uz objedinjene vanbolničke zdravstvene ustanove pod imenom **Gradsko-kotarska poliklinika**, smješta u poznatu zgradu na Kolovarama kod gradskog bazena (kolokvijalno poznatoj kao „Poliklinika“). Naredna je etapa preimenovanje SES-a u *Higijensko-epidemiološku službu* (HES, 1955.), a 3 godine ranije (1952.) SES i Poliklinika ujedinjuju se pod novim imenom u **Dom narodnog zdravlja**. Godine 1963., Dom narodnog zdravlja spaja se s Općom bolnicom Zadar u **Medicinski centar**, u okviru kojega je HES proširio svoju djelatnost i osnovao brojne nove radne jedinice i odsjeka. Medicinski centar egzistirao je do konca 1973., kad mijenja ime u **SOUR Medicinski centar**, unutar kojeg se nalazi HES kao *dio OUUR-a Primarne zdravstvene zaštite*. Od godine 1983., HES se organizira kao *OOUR za higijensko-epidemiološku djelatnost*, da bi se 1984., pod ravnateljstvom doc. dr. Ivana Zorića i najviše njegovom zaslugom, osamostalio i promijenio ime u *RO Zavod za zaštitu zdravlja Zadar*. Dogodilo se to, nekako u doba kad su se stekli svi preduvjeti za takav iskorak (kadrovi, opremljenost, društveno-političko ozračje). To je ujedno i prijelomni trenutak i najbitniji događaj u povijesti ove institucije koja danas nosi ime *Zavod za javno zdravstvo*. Pri čitanju povijesti neke institucije, nekog značajnog događaja ili znamenite osobe nerijetko nas zanima kako je to bilo u prvim danima (u mladosti) nečijeg postojanja. Ili, parafrazirajući onu biblijsku: što bijaše u početku? Malo detaljnije osvrnut ćemo se upravo na taj početak.

U zadarskom slučaju počeci modernog javnog zdravstva, upravo njegovo djetinjstvo, odredili su dakako ponajprije zahtjevi vremena, a bili su utjelovljeni u nekoliko vrsnih, u to vrijeme rijetkih stručnjaka. Koncem 19. stoljeća nastao je tako *Kemijsko bakteriološki institut* pod kratkim rukovodstvom mladog liječnika Alfonsa Boare. Godine 1912. Institut dvije godine vodi dr. Miroslav Mikuličić, kasnije profesor opće i eksperimentalne patologije i farmakologije na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, a nakon njega, godine 1914., za direktora dolazi dr. Venceslav Neumann. U vrijeme kada Zadar postaje talijanskom enklavom, a institut mijenja ime u *Laboratorio di vigilanza igienica e batteriologica*, vodi ga bakteriolog Ivan Venturelli, no uskoro je laboratorij zatvoren. Na istom mjestu, ponovno je otvoren 1934., pod imenom Higijensko-profilaktički laboratorij (*Laboratorio d'igiene e profilassi*), a u njemu je radio bakteriolog Gino Rolli, Zadrani, kasnije jedan od utemeljitelja Zavoda za javno zdravstvo.

5. Razvoj zadarskog javnog zdravstva nakon Drugog svjetskog rata

Drugi svjetski rat, strahotno devastiranje Zadra bombama savezničkih zrakoplova, ostavljaju teške ožiljke na gradsko tkivo i stanovništvo Zadra. Takvo stanje priziva akciju i obnovu svega, pa i zdravstva. Prve zdravstvene ustanove otvaraju se odmah po oslobođenju Zadra, koncem listopada 1944. Najprije je to Kemijsko-bakteriološki laboratorij, koji 1945., postaje Sanitarno-epidemiološka stanica (SES), pri kojoj se uskoro otvara i Antimalarični odsjek. Vrijeme je to haranja zaraznih bolesti, posebice malarije, dizenterije, trbušnog tifusa, svraba, tuberkuloze i pjegavca. Radi velikog morbiditeta od malarije, u SES odjelju uvodi se i tečaj za asanaciju terena. Legla komarca malaričara (iz roda *anopheles*) uništavaju se u to vrijeme i vrlo učinkovitim rezidualnim kontaktnim DDT insekticidom, koji u zadarskom kraju svoju primjenu, nakon rata, nalazi već od 1947. Usto se na prikladnim lokalitetima uzgajaju i male ribice gambuzije koje se hrane ličinkama anophelesa (anofelofagi). Potrebno je naglasiti kako je u to vrijeme aktivnost na eradikaciji malarije bila jedna od glavnih preventivno-profilaktičkih djelatnosti na području bivše države (FNRJ). Golema savezna kampanja za konačnu eradikaciju malarije, koja je krenula nakon Drugog svjetskog rata, rezultirala je suzbijanjem malarije kao mediko-socijalnog problema i za nekoliko godina malarije je nestala s područja NR Hrvatske, AP Vojvodine i užeg područja Srbije. Zanimljivo je (ne računajući kininizaciju pučanstva Brijuna što ju je u svrhu suzbijanja malarije godine 1901. poduzeo znameniti Robert Koch na poziv vlasnika Brijuna industrijalca Paula Kupelwiessera), kako je eradikacija malarije u nas započela još 1902. godine nastojanjima dr. Rudolfa Battare na njezinom iskorijenjivanju u Ninu i bližoj okolici, da bi je potom, ranih tridesetih, nastavio A. Štampar osnivanjem Malariološkog instituta u Trogiru. Dakako, djelatnosti SES-a vremenom su se proširivale i na druge preventivne aktivnosti. Obavljala su se tako sistematska i prigodna cijepljenja protiv zaraznih bolesti, serološke analize, kemijsko-bakteriološke analize uzoraka hrane, zdravstveno-prosvjetna predavanja, tečajevi prve pomoći, prikazivanje poučnih filmova na terenu itd. Sve daljnje etape imale su svoj specifičan tijek sukladno zahtjevima vremena, mijenjale se i modernizirale šireći polje javno zdravstvenog djelovanja.

Nakon osamostaljenja, s novim imenom, Zavod za zaštitu zdravlja donosi i nov Program s prioritetima djelovanja na području javnozdravstvene zaštite. U nekoliko godina broj stručnih djelatnika doseže 90 zaposlenika, a ekonomsko poslovanje Zavoda više je nego primjerno. Naime, financiranje Zavoda od njegova osamostaljenja, postavlja se na drukčijim osnovama. Budući izdvojen iz Medicinskog centra, Zavod sada, za obavljanje stručnih poslova, sklapa ugovore i sporazume s vanbolničkim ili bolničkim službama koje se nalaze u sklopu Medicinskog centra. Tu je i stalna suradnja sa zadarskim gospodarstvom, koje u to vrijeme doživljava golem prosperitet i probija se na jedno od prvih mjesta u bivšoj državi.

Jedan od prioriteta je i informatizacija Zavoda, koja se uspješno počinje provoditi od 1988. godine. To olakšava rad administraciji Zavoda, ali i rad na pohranjivanju i obradi statističkih podataka, bez kojih u javnozdravstvenom sustavu nema analize stanja, planiranja i objavljivanja stručnih informacija te stručnih i znanstvenih radova. Do koje mjere je zadarski Zavod prednjačio u primjeni javnozdravstvenih računalnih programa, najboljim je dokazom kako se njegov *know-how* – softer za planiranje uzorkovanja i analizu uzoraka (razvijen u suradnji sa tvrkom Pakel) distribuira i u druge hrvatske Zavode, a svojevrsni je kuriozum da ga je preuzeo i Nastavni zavod za javno zdravstvo *dr. Andrija Štampar*.

Zavod za javno zdravstvo danas ima ukupno 123 zaposlenika. Od toga, njih 23, s visokom stručnom spremom (uglavnom voditelji službi i njihovih odjela). Ne računajući administraciju, Zavod, kao najbitnija preventivna zdravstvena ustanova na području županije, promiče zdravlje putem šest oformljenih službi: službe za epidemiologiju; socijalnu medicinu i javno zdravstvo; zdravstvenu ekologiju; mikrobiologiju i parazitologiju; školsku medicinu (koja je od 1988., Odlukom Ministarstva zdravstva dodijeljena sustavu javnoga zdravstva) te službe za prevenciju i izvanbolničko liječenje ovisnosti i mentalno zdravlje.

Literatura:

1. Mumford L. *Grad u historiji* (drugo izdanje). Zagreb: Naprijed, 1988.
2. Grmek M. D., Budak A. *Uvod u medicinu*. Nakladni zavod Globus. Zagreb, 1996.
3. Grmek M. D. *Pregled povijesti zdravstvenih prilika u Zadru*. Lij. Vjesn., 1950, 72: 178-184.
4. *U borbi za narodno zdravlje: izabrani članci Andrije Štampara*; priredio M. D. Grmek. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1966.
5. Kesić B. *Život i zdravlje – poruke onima koji dolaze*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: Stvarnost, 1983.
6. Jamnicki Dojmi M. *Dr. Andrija Štampar – bard socijalne medicine*. Med. Jad., 1989, 1-2; 25-38
7. Jelić R. *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*. Narodni list. Zadar, 1978.
8. Masar M. *70 godina javnozdravstvene djelatnosti na zadarskom području*. Zavod za javno zdravstvo. Zadar, 2016.